

JAARBOEK VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

48

1961

KON. NED. GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

Commissie van Redactie: Dr. H. Enno van Gelder, Voorburg;
Dr. A. Gorter, Bilthoven; Drs. O. N. Keuzenkamp-Roovers, Groningen;
Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Amsterdam.

Alle correspondentie betreffende redactie en administratie te richten
aan het secretariaat: Zeestraat 71B, 's-Gravenhage.

PORTRETPENNINGEN EN GESCHILDERDE PORTRETTE
VAN RIDDER STEVEN DE WITT

door

Dr. R. van Luttervelt.

De biographie van Steven de Witt is tamelijk uitvoerig behandeld door zijn katholieke geloofsgenoot Gerard van Loon¹. De gebeurtenissen, waarin hij in onze vaderlandse geschiedenis een rol speelde, vielen in 1567. Terwijl het in dat jaar, na het oningewilligd gebleven Smeekschrift der Edelen en na de eerste vlaag van de Beeldenstorm, allerwege in de Nederlanden giste, wierf Hendrik van Brederode krijgsknechten aan om zijn heerlijkheid Vianen te versterken. De goed-katholieke Staten van Utrecht, beducht voor een aanslag, zagen zich hierdoor genoodzaakt maatregelen tot tegenweer te treffen. Met het doel stroperijen van Brederode's benden te beletten, concentreerden zij een militaire macht aan de Vaart tegenover Vianen. Brederode, verhinderd in dit gebied iets te ondernemen, trok daarop naar Amsterdam en verder Noordholland in, gevolgd door de meeste zijner troepen. 't Liep echter uit op een vlucht, want de graaf van Megen zette hem na met bijna alle mannen, die hij tot zijn beschikking had. Maar ten einde zijn tegenstander zo veel mogelijk lastig te vallen was Megen gedwongen, nagenoeg de gehele bezetting van het blokhuis aan de Vaart weg te nemen. Alleen voor de verdediging opgeroepen boeren uit de omgeving en één vendel soldaten bleven er achter. Hun commandant was Steven de Witt. Toen meenden die van Brederode hun kans te zien. Zij staken de rivier bij Vianen over met het oogmerk, de schans bij Vreeswijk aan de Vaart te bemachtigen en de graaf van Megen te dwingen, de achtervolging van hun makkers te staken. De Witt evenwel, tijdig gewaarschuwd, heeft met grote dapperheid en veel beleid zijn post weten te behouden en zelfs enige van Brederode's officieren gevangen genomen. Zo eindigde het gevecht met een overwinning voor hem. Landvoogdes Margaretha honoreerde het succesrijke optreden van de trouwe onderdaan door hem in de ridderstand te verheffen en hem boven-

dien tot drossaard van de stad en het land van Vianen te benoemen, nadat hertog Erik van Brunswijk die plaats veroverd had.

Het is deze, op zichzelf niet bijzonder ingrijpende en dientengevolge weinig bekende episode uit het begin van de Tachtigjarige Oorlog, waarover Gerard van Loon vertelt. Hij besluit zijn relaas met de vermelding, dat „tot gedachtenis dier overwinning” en ter ere van de overwinnaar een gedenkpenning werd geslagen, die hij vervolgens afbeeldt en beschrijft (Pl. VI, 4). In zijn commentaar zegt hij nog, dat de zoon van heer Steven, Johan de Witt, een man uitblinkende door grote geleerdheid op het gebied der letteren, die verschillende boeken op zijn naam had staan, kanunnik van Sint Marie te Utrecht was, doch dat deze vrome katholiek in de herfst van 1622 naar Rome is uitgeweken, nadat hij gezien had, dat de Hervorming het pleit in zijn vaderland definitief had gewonnen. Maar voordat het zover was heeft waarschijnlijk Johan de Witt — of, zo hij het niet geweest is, een ander lid van de familie — voor een tastbare herinnering gezorgd, die de nagedachtenis aan de geridderde Steven levend zou houden. Wie anders kan het merkwaardige schilderijtje (het meet 21,2 bij 15,5 cm), dat Joachim Wttewael (1566—1638) van Steven de Witt vervaardigde (Pl. VII, 2), hebben besteld?

Het vormt een uitzondering in het oeuvre van de kunstenaar. Lindeman, die het in zijn dissertatie over de meester behandelde², merkte op, dat het antiquiserende karakter van dit ongedateerde werkje het moeilijk maakt, naar het jaar van het ontstaan ervan te gissen. Hij durfde het niet op veel later dan 1600 te zetten. De schilderijencatalogus van het Centraal Museum, dat het conterfeitsel in 1948 aankocht, sloot zich hierbij aan³.

Er werkt iets van de traditie van Antonie Mor's Nederlandse mansportretten door in dit driekwart frontaal geziene gezicht met de zware baard, de ogen die gedraaid zijn zodat ze de beschouwer aanzien, en het grote, uitgewerkte oor, dat de, volgens de Maniëristische mode hoog opstaande, heel smalle plooi kraag bijna raakt. Men wordt b.v. herinnerd aan Mor's heer uit 1564 in het Mauritshuis, die als de Utrechtse medailleur Steven van Herwijck is geïdentificeerd. Ook in De Witt's handen met vrij lange, ietwat knokkige vingers herkent men een zweem van Mor's opvattingen.

In de catalogus van het Utrechtse museum leest men, dat het portret vermoedelijk met behulp van oudere gegevens vervaardigd zou zijn, wellicht in verband met een op te richten grafmonument. Maar welke deze gegevens geweest zijn vernemen wij niet. Men kan alleen zeggen, dat de houding van de afgebeelde, geknield en met gevouwen handen, en het

harnas dat hij daarbij draagt, in de Nederlandse kunst van de zestiende en de vroege zeventiende eeuw nogal eens voorkwamen, o.a. op drieluiken en in gebrandschilderde ramen, en dat dit motief in het Sticht een bijzondere traditie had gekregen in de reeks van portretten van de landcommandeurs van de Balijs van Utrecht⁴. Zeker zal Wittewael de reeds in 1571 overleden ridder niet naar het leven hebben geconterfeit, hetgeen niet wegnam, dat hij de kop karakteristiek genoeg wist weer te geven. Het schijnt voor de kwaliteit van zijn voorbeeld te pleiten.

Bij vergelijking van het portret van De Witt door Wittewael en diens beeltenis op de penning, waarvan hierboven reeds gerept werd (Pl. VI, 1—4), blijkt grote overeenkomst tussen beide koppen te bestaan. De catalogus van het Historisch Museum der stad Utrecht⁵ nam aan, dat de penning (Pl. VI, 3) in 1567 geslagen werd, dus tijdens het leven van de man die erop is afgebeeld, hoewel hiervoor geen bewijzen voorhanden zijn. Men zou in dit geval moeten denken aan het werk van een navolger van Steven van Herwijck, doch van een dergelijk kunstenaar is verder niets in Utrecht aan te wijzen. Voor de hand van Van Herwijck zelf komt de penning niet in aanmerking: daarvoor is de kop te week van model, de baard niet kroezig genoeg, de artistieke spanning in het borstbeeld te weinig boeiend. Bovendien werkte Van Herwijck in 1567 al lang niet meer te Utrecht. Naar Antwerpen verhuisd had hij daar in 1559 het burgerrecht verkregen, waaruit blijkt, dat hij er zich blijvend gevestigd had. Zijn sterfjaar is onbekend. Men stelt het op omstreeks 1565, dus nog vóórdat De Witt de soldaten van Brederode bij Vreeswijk verslagen had!

Aan de penning in het Centraal Museum (het is tot nogtoe het enig bekende exemplaar ervan) zit echter méér vast. Er bestaat namelijk nog een andere penning op Steven de Witt, die er zeer op gelijkt, maar die er niet identiek aan is, een iets groter formaat heeft en die bovendien gegoten is in plaats van geslagen (Pl. VI, 1). Deze is minder zeldzaam. Exemplaren ervan vindt men o.a. in het Centraal Museum⁶, het Rijksmuseum en in het Haagse Penningkabinet. Deze zijn op de afsnede onder de rechter bovenarm gemerkt „C. FREMY”.

Van de medailleur Claude Frémy zijn niet veel levensbijzonderheden bekend. Wanneer en waar hij geboren werd vindt men niet in de schaarse literatuur, die over hem bestaat⁷. Uit twee gemerkte penningen, een op Lodewijk XIII van Frankrijk uit 1611 en een op de zegelbewaarder en vice-kanselier Guillaume du Vair uit 1621 blijkt, dat Frémy omstreeks 1611—1621 gewerkt heeft, vermoedelijk te Parijs. Evenmin als Wittewael kan hij Steven de Witt dus naar het leven hebben afgebeeld, want die was al in 1571 gestorven. Bovendien wijzen de weliswaar karige gegevens,

die wij over de herkomst van de kunstenaar bezitten, helemaal niet in de richting van De Witt's vaderstad Utrecht en die van De Witt leiden niet naar Parijs.

Bij nauwkeurige beschouwing blijkt de penning van Frémy (Pl. VI, 1) frappante punten van overeenkomst met het geschilderde portretje van Steven de Witt (Pl. VII, 2) te vertonen. Détails als het oor, de neus, het oog, de baard en de haardracht, de plooi kraag die boven de ringen van de halsberg uitsteekt, de sjerp, de dubbele gouden schakelketting om de hals en vooral de wijze, waarop deze even verdwijnt achter het ronde schildje, dat dient om het rechter oksel te beschermen, zijn alle duidelijk en nauwkeurig door de ene kunstenaar van de andere overgenomen. Het verschil in de hoek, waaronder de kop bekeken werd — door Wittwael in driekwart, door Frémy in profiel — doet hieraan niets af. Toeval is hier uitgesloten, getuige mede het opschrift op het monument, dat de rechter helft van het paneeltje inneemt: „Stephanus de Witt Ultraiectinus eques auratus Ae(tatis) 42". Dit is niets anders dan de iets langere lezing van het randschrift van de penning: "Stephanus de Witt Ultraiect(inus) (Van Loon vulde foutief aan: Ultraiectensis), Eq(ues) Aur(atus)."

Uit de vergelijking tussen Frémy's penning en het portret van Wittwael blijkt dus duidelijk, dat de ene kunstenaar naar het voorbeeld van de andere gewerkt heeft en het ligt voor de hand dat in dit geval de jongste van de twee — Frémy — de oudste — Wittwael — heeft nagevolgd. Alleen het opschrift op de keerzijde van de penning werd gewijzigd, kennelijk in verband met de veranderde tijdsomstandigheden. Die op het schilderij houdt een zakelijke mededeling in: „Bellavit miles, Debellavit dux Caesari Carolo V Regi Philippo". De keerzijde van de penning echter spreekt in bewoordingen, zo kort als alleen de Latijnse taal het vermag te formuleren, van een vaderlandse daad: „Ob patriam defensam, VI. Non(as) Maj. MDLXVII". Het klinkt puntiger, romantischer en het past bij de nostalgie van een Nederlandse katholiek als de kanunnik Johan de Witt, die naar het buitenland uitgeweken was, omdat hij de omstandigheden in zijn geboorteland blijvend ten ongunste voor zich gekeerd zag. Uit de bestelling aan Frémy mag misschien worden afgeleid, dat de trouwe zoon van Rome, die Johan was, zijn weg naar Italië over Frankrijk heeft genomen.

Er bestaat nog een andere versie van de penning op Steven de Witt, wederom, zover bekend is, een uniek exemplaar (Pl. VI, 2). Dit stuk maakt deel uit van de verzameling van dr. Flohil te Zeist⁸. Nauwkeurig onderzoek levert op, dat het hier niet anders betreft dan een sterk ge-

retoucheerd exemplaar van Frémy's penning. De kop werd geheel overgewerkt, waarbij de trekken van de afgebeelde harder werden gemaakt, enigszins in de trant van die van De Witt's tijdgenoot Alva, zoals die op de bekende penningen van Jacques Jonghelinck voorkomen. De haarlok op het voorhoofd werd bijgesciseleerd, de dikte van de schakelketting, waar deze om de ronding van de halsberg lag, verdween ten onrechte en de ringen van de halsberg, die bij Frémy geheel glad waren, kregen gearceerde randjes. Ook de krans van eikebladeren op de keerzijde werd onder handen genomen. Het resultaat was bijna een beukekrans, waarvan de blaadjes ongemotiveerde deukjes vertonen. De letters daarbinnen ondergingen een verandering, zodat ze een classicistisch aspect van 19de eeuws allure kregen, hetgeen de datum van de behandeling van de penning aangeeft. Mogelijk heeft de ietwat van de realiteit afwijkende gravure bij Van Loon (Pl. VI,4) bij dit werk tot voorbeeld gediend.

Thans moeten wij onze aandacht verder wijden aan de ongesigneerde penning op heer Steven in het Centraal Museum, die reeds terloops vermeld werd (Pl. VI,3). Legt men deze naast het exemplaar van Frémy (Pl. VI, 1), dan blijkt, dat wij hier niet een 16de eeuws stuk voor ons hebben, maar een navolging van het in Frankrijk gemaakte. Allerlei details wijzen onomstotelijk uit, dat de vervaardiger van het anonieme stuk een copiist is geweest, die het oorspronkelijke, dat hem tot voorbeeld diende, niet tot in ieder onderdeel begreep. De schakelketting, die bij Frémy achter het kleine ronde schildje verdween om er iets lager weer onder vandaan te komen, eindigt hier bij de navolging, zonder verder door te lopen. De door Frémy volkomen logisch verantwoord aangegeven en van Wittewael nagevolgde dikte van de ketting op de plaats, waar deze boven de schouders om de halsberg loopt, ontbreekt ten onrechte op de copie. De kleine ronde spijkerkoppen, welke Frémy in een rij boven elkaar op de halsberg aanbracht (hiermee waren de ringvormige platen op van boven naar beneden lopende leren riempjes bevestigd) zijn door de vervaardiger van het anonieme stuk vrij willekeurig aangebracht, als gold het siermotiefjes. Zij missen dientengevolge hun praktische functie en het is hier ten enen male niet duidelijk, hoe de ringen van de halsberg aan elkaar verbonden zijn. Tenslotte is beneden de afgesneden rechter arm op de anonieme penning een lege plek, waar het exemplaar van Frémy in de signatuur een weloverwogen vlakvulling vertoont.

Summa summarum: de zeldzame penning zonder naam in het Centraal Museum kan dus niet, zoals de catalogus van 1928 meende, omstreeks 1567 ontstaan zijn, maar moet als een navolging van die van Frémy worden beschouwd. Een verder onbekende navolger van Steven van

Herwijk te Utrecht behoeft derhalve niet, bij suppositie, in de kunstgeschiedenis van de Domstad te worden geïntroduceerd.

Gerard van Loon heeft de penning van Frémy niet gekend; wat hij afbeeldde was de anonieme copie (Pl. VI, 4). Deze is dus vóór 1723 — het jaar waarin het eerste deel van Van Loon uitkwam — reeds vervaardigd en werd toentertijd kennelijk al als oud beschouwd. Waarschijnlijk zullen wij hem wel als nog uit de 17de eeuw daterend mogen beschouwen.

Onze reconstructie van de gang van zaken luidt — recapitulerend — aldus, dat een lid van de familie De Witt, wellicht Steven's zoon de kanunnik Johan, eerst, omstreeks 1600, te Utrecht aan de schilder Wttewael heeft opgedragen, aan de hand van een bestaand, ons tegenwoordig echter niet meer bekend portret, een posthume beeltenis van de ridderlijke stamvader van het geslacht te maken (Pl. VII, 2), als een piëteitvolle souvenir aan zijn koningsgetrouwe vader. Vervolgens heeft dit contereitsel, in de winter van 1622 of kort daarna naar Frankrijk (vermoedelijk Parijs) meegenomen, Claude Frémy als voorbeeld gediend voor een penning (Pl. VI, 1). Hierbij is de kop in profiel gedraaid ten einde een beter effect te bereiken. Het werd een van Frémy's laatste werken, aangezien de medailleur vermoedelijk in 1624 overleden is⁹. Een exemplaar van deze penning (Pl. VI, 2) werd in de 19de eeuw geheel overgewerkt, terwijl een niet bij name bekende er een copie naar maakte, waarschijnlijk nog wel in de 17de eeuw (Pl. VI, 3). Daarnaast is naderhand de prent in het boek van Van Loon (Pl. VI, 4) gegraveerd.

In tegenstelling tot het schilderij vermelden de penningen op Steven de Witt diens leeftijd niet. Wanneer men veronderstelt, dat het „Aet. 42”, dat Wttewael achter de naam van de voorgestelde aanbracht, diens ouderdom aanduidde op het moment, dat hij Vreeswijk dapper verdedigde, moet men aannemen, dat Steven de Witt in 1525 geboren werd. De juistheid hiervan valt echter te betwijfelen, naar blijkt uit het opschrift op een ander portret, dat wij van hem over hebben. Heer Steven komt namelijk ook voor op het paneel van Jan van Scorel met de vijf Jerusalemvaarders, die in 1541 naar het Heilige Land togen (Pl. VII, 1). De uitvoerige literatuur over Scorel dateert dit stuk op 1541, maar dat staat niet in het onderschrift. Dit vermeldt slechts, en bij herhaling, dat de vijf afgebeelden in 1541 naar Jerusalem waren getrokken. Aangezien zij pas na hun terugkomst tezamen werden uitgeschilderd, zal men het stuk op zijn vroegst op 1542 mogen zetten, hetgeen alleen Hoogewerff metterdaad gedaan heeft¹⁰. Maar slechts wanneer men aan een ontstaan omstreeks 1545—1547 denkt kan men aannemen, dat Steven de Witt, die men hier zo zelfbewust en zo manlijk, met volle baard en snor ziet afgebeeld,

een in 1525 geboren, dus toen twintig tot twee-en-twintigjarige jongeling was. Het is evenwel niet mogelijk, het schilderij van Scorel aanmerkelijk na 1542 te dateren, aangezien de jongen, die achter De Witt op het paneel gaat, er zó jeugdig uitziet, dat men, wanneer het tafereel op na 1542 gesteld wordt, moet aannemen, dat hij op kinderleeftijd mee naar Palestina zou zijn getrokken, hetgeen niet erg waarschijnlijk lijkt. Zo moet het resultaat van onze redenering wel luiden, dat het groepsportret van de Jerusalemvaarders in 1542 of zeer kort daarna zal zijn ontstaan en dat Steven de Witt derhalve, gezien de leeftijd die hij hierop heeft, moeilijk na 1520 geboren kan zijn. In 1567 zal hij dan geen 42 jaar zijn geweest, doch reeds omtrent 47 of misschien nog iets ouder. Zo was Wttewaels toevoeging van de leeftijdsaanduiding op het schilderij vermoedelijk geen verbetering. De penningportretten zwijgen wijselijk op dit punt.

¹ G. van Loon, *Beschrijvinge der Nederlandsche Historipenningen*, 's-Gravenhage 1723, I, p. 97.

² C. M. A. A. Lindeman, *Joachim Anthonisz Wttewael*, Utrecht 1929, p. 80 en 251.

³ *Centraal Museum Utrecht, Catalogus der Schilderijen*, Tweede druk, 1952, no. 357.

⁴ R. van Luttervelt, *De portretten der Landcommandeurs van de Balije van Utrecht, Oudheidkundig Jaarboek 1946*, p. 33.

⁵ *Centraal Museum Utrecht, Catalogus van het Historisch Museum der Stad.*, 1928, no. 159.

⁶ *Catalogus 1928*, no. 160.

⁷ F. Mazerolle, *Les médailleurs français du XVe siècle au milieu du XVIIIe siècle*, I, Paris 1902, p. XLIII; II, p. 150; N. Rondot, *Les médailleurs et les graveurs de monnaies, jetons et médailles en France*, Paris 1904, p. 275.

⁸ Dr. H. Enno van Gelder vestigde mijn aandacht op dit stuk en heeft mij bij de vergelijking der exemplaren veel hulp verleend.

⁹ J. Babelon, *La médaille en France*, Paris 1948, p. 45.

¹⁰ G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, IV, 's-Gravenhage, 1941-1942, p. 273. Hij schrijft het stuk hier toe aan Jan Vermeyen. Vroeger had hij aan Mor gedacht, een naam die ook door S. Muller, Justi en Hijmans in dit verband genoemd is.

SUMMARY

Medallic and painted Portraits of Sir Steven de Witt. Sir Steven de Witt won local renown by defeating a band of Beggars at Vreeswijk in 1567. A portrait of him probably painted by order of his son by Joachim Wttewael is known (Pl. VII, 2), as well as a portrait medal in two different versions. One of these, made by the French medallist Claude Frémy (Pl. VI, 1) of which also a greatly remodelled specimen is known (Pl. VI, 2) appears to have been modelled on Wttewael's painting. An unsigned version (Pl. VI, 3) which was illustrated by Van Loon (Pl. VI, 4) has in its turn been copied from Frémy's medal.

1

2

3

4

Portretpenningen van ridder Steven de Witt

- 1 Jan van Scorel, Vijf Jeruzalemvaarders
(in het midden Steven de Witt)
- 2 Joachim Wttewael, Steven de Witt
(foto Centraal Museum, Utrecht)